

СУТНІСТЬ ЗАСАДИ ДИСПОЗИТИВНОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ УКРАЇНИ

У науковій статті розглядається питання сучасного розуміння сутності засади диспозитивності у кримінальному провадженні України. На початку автор наголошує, що сьогодні немає одностайності серед вчених щодо тлумачення поняття диспозитивності у кримінальному судочинстві. На основі проведеного аналізу, автором визначено ознаки, притаманні поняттю диспозитивності у кримінальному провадженні України, серед яких наступні: 1) усвідомлення суб'єктом своїх потреб та інтересів; 2) свобода вибору варіанту поведінки та пізнання необхідності її реалізації; 3) можливість здійснення за своїм вибором не будь-яких дій, а лише юридичних, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення юридичних відносин або реалізація яких значно впливає на кримінальне провадження; 4) реалізується з метою відстоювання (захисту, представництва) учасниками кримінального процесу особистих інтересів; 5) відповідає безумовний обов'язок посадової особи вчинити певні дії або утриматися від їх вчинення; 6) ініціативність, самостійність, варіативність поведінки за умови дотримання прав та інтересів інших осіб; 7) відображає певний рівень правосвідомості у суспільстві, а також дозволяє підвищити активність учасників кримінального судочинства, створити певні уявлення про можливість медіації, прощення, відновлення прав тощо. Встановлення ознак дало можливість автору дослідження сформулювати авторське визначення поняття диспозитивності у кримінальному провадженні України – це усвідомлена необхідність активної та цілеспрямованої діяльності суб'єктів, наділених диспозитивними правами, реалізація яких впливає на виникнення, зміну або припинення кримінальних процесуальних правовідносин та спрямована на відстоювання власних або представницьких інтересів у кримінальному провадженні. Зроблено висновок, що не дивлячись на значний внесок вчених, багато проблем залишаються недослідженими або дискусійними. Підтвердженням цього є той факт, що серед вчених-процесуалістів немає єдності думок щодо визначення диспозитивності у кримінальному провадженні, тому вони по-різному тлумачать дане поняття.

Ключові слова: сутність, зміст, ознаки поняття, диспозитивність, принципи кримінального процесу, засади кримінального провадження, особливості та властивості.

The scientific article considers the issue of modern understanding of the essence of the principle of dispositiveness in the criminal proceedings of Ukraine. At the beginning, the author emphasizes that today there is no unanimity among scholars on the interpretation of the concept of dispositiveness in criminal proceedings. Based on the analysis, the author identified the features inherent in the concept of dystosis in the criminal proceedings of Ukraine, including the following: 1) awareness of the subject of their needs and interests; 2) freedom of choice of behavior and knowledge of the need for its implementation; 3) the possibility of carrying out at its option not any actions, but only legal ones, with which the rules of law link the emergence, change or termination of legal relations or the implementation of which significantly affects the criminal proceedings; 4) is realized for the purpose of defending (protection, representation) by participants of criminal process of personal interests; 5) meets the unconditional obligation of the official to take certain actions or refrain from committing them; 6) initiative, independence, variability of behavior subject to the rights and interests of others; 7) reflects a certain level of legal

awareness in society, and also allows to increase the activity of participants in criminal proceedings, to create certain ideas about the possibilities of mediation, forgiveness, restoration of rights, etc. The establishment of features allowed the author of the study to formulate the author's definition of the concept of dispositiveness in the criminal proceedings of Ukraine - a conscious need for active and purposeful activities of subjects endowed with dispositive rights, the implementation of which affects the emergence, change or termination of criminal procedural relations. interests in criminal proceedings. It is concluded that despite the significant contribution of scientists, many problems remain unexplored or debatable. This is confirmed by the fact that there is no consensus among procedural scholars on the definition of dispositiveness in criminal proceedings, so they interpret this concept differently.

Key words: *essence, content, features of the concept, dispositiveness, principles of criminal procedure, principles of criminal proceedings, features and properties.*

Постановка проблеми. Завдання побудови правової держави з пріоритетом прав, свобод і законних інтересів особи змінило уявлення про співвідношення публічного і приватного. У зв'язку з цим, проблема диспозитивності, її співвідношення з публічністю, набула особливого значення, що пояснюється пошуком оптимальної моделі співвідношення публічних і приватних інтересів в сучасному кримінальному судочинстві [1, с. 37]. Сьогодні немає одностайності у визначенні нормативного змісту поняття диспозитивності у кримінальному процесі.

Стан опрацювання. У теорії кримінального процесу питання диспозитивності завжди були в центрі уваги вчених процесуалістів. Зокрема цій проблематиці присвячені наукові праці О.С. Александрова, Ф.Н. Багаутдінова, А.С. Барабаша, О.М. Герасимчука, О.Ю. Глухової, І.С. Дикарьова, Т.М. Добровольської, С.О. Ковальчука, В.В. Кожевнікова, Л.М. Лобойка, В.Т. Малайренка, Л.М. Масленнікової, О.Р. Михайленка, О.В. Москаленка, В.В. Навроцької, С.В. Наріжного, В.Т. Нора, І.Л. Петрухіна, С.С. Пономаренка, В.О. Попелюшка, М.С. Строговича, В.М. Тертишника, В.І. Шишкіна, Д.С. Штоль та ін.

Метою статті є визначення сутності засади диспозитивності у кримінальному провадженні України.

Виклад основного матеріалу. Слід акцентувати увагу, що попри значний внесок науковців у дослідження питань, пов'язаних із диспозитивністю кримінального процесу, багато аспектів залишаються дискусійними, потребують додаткового наукового обґрунтування та вирішення.

Крім того, як слушно підкреслює О.В. Москаленко, враховуючи зміни, яких зазнало українське кримінально-процесуальне законодавство, виникає необхідність нового наукового осмислення фактів, які обумовлюють зміст та юридичну природу засади диспозитивності [2, с. 165]

Враховуючи той факт, що диспозитивність у КПК України визначена як засада (принцип) кримінального провадження, пропонуємо здійснювати науковий аналіз зазначеного поняття саме в цьому аспекті.

За останні двадцять років проблематиці диспозитивності в кримінальному процесі приділялось чимало уваги з боку вчених-процесуалістів. Багато авторів розглядають диспозитивність або в якості принципу кримінального судочинства, або називаючи її якимось розмитим поняттям «начала (основи)» кримінального процесу [1, с. 37-38].

У науці сформувалися два основних підходи до трактування диспозитивності. Одні дослідники (А.С. Александров, О.Ю. Глухова, В.В. Кожевніков, С.С. Пономаренко) вважають, що диспозитивність – це можливість сторін вільно розпоряджатися своїми правами [3, с. 8; 4, с. 211; 5, с. 10]. Прихильники другої позиції (А.С. Барабаш, Р.Е. Гукасян, М.А. Гурвич, І.С. Дикарьов, Л.Н. Масленнікова, Д.С. Штоль) бачать диспозитивність не тільки в свободі суб'єкта розпоряджатися наданими правами на свій розсуд, але і у впливі цього розпорядження на хід кримінального провадження [1, с. 38; 6, с. 75; 7, с. 3-9; 8, с. 74; 9, с. 17-18; 10, с. 25; 11, с. 132].

Існує також інший підхід до визначення диспозитивності. Диспозитивність – можливість суб'єктів самостійно упорядковувати (регулювати) свої відносини, діяти на власний розсуд: вступати у правовідносини чи ні, визначати їх зміст, здійснювати свої права або утримуватися від цього, з кількох запропонованих законом або договором варіантів поведінки обирати оптимальний з погляду власних інтересів [12, с. 197].

Не викликає сумніву той факт, що диспозитивність як засада кримінального провадження та правова категорія ще не досліджена в повному обсязі, а тому актуальність предмету її дослідження залишатиметься і в майбутньому.

Вченими-процесуалістами констатувався також і дихотомічний характер диспозитивності. Так, ще на початку ХХ ст. П.І. Люблінський писав, що не тільки суд, але і «особи, що беруть участь у справі» своєю волею визначають характер процесуальних дій і рух процесу [13, с. 134]. А.Ф. Клейнман підкреслював, що в радянському процесі диспозитивність тісно і нерозривно пов'язана з активністю і ініціативою суду, а також з активністю і ініціативою, наданими прокурору як представнику влади [14, с. 52]. А.Т. Боннер вбачав в ініціативі суду, прокурора доповнення принципу диспозитивності [15, с. 45].

Вивчення наукових праць, в яких розглядається проблематика дихотомії диспозитивності в юрисдикційному процесі, свідчить про неоднозначне ставлення вчених до питання про суб'єктів диспозитивних правочинів. Одні автори визнають диспозитивні права не тільки за приватними, а й за публічними суб'єктами. Так, А.С. Александров визнає диспозитивність за прокурорами, що підтримують державне обвинувачення в суді, на тій підставі, що заперечення диспозитивності у прокурора веде до заперечення положення сторони в процесі, рівноправній стороні захисту [5, с. 27]. А.Р. Валієва пропонує визнавати в юрисдикційному процесі двох систем утворюючих начал (основ) диспозитивності: приватно-правового і публічно-правового, які знаходять своє вираження в законодавчому закріпленні за приватними та владними публічними суб'єктами свободи волевиявлення в розпорядженні процесуальними правами [16, с. 18]. На думку С.С. Пономаренко, «диспозитивність у кримінальному процесі – привілей не тільки сторін, а й тих учасників процесу, яких до сторін віднести не можна» [5, с. 29].

Однак такий підхід у вивченні диспозитивності поділяється не всіма вченими. Існує думка, що владні публічні суб'єкти (посадові особи органів, які здійснюють кримінальне переслідування і суду) не володіють диспозитивними правами. Так, Т.Н. Добровольська, наприклад, вважає, що публічно-правова природа дій компетентних органів не дозволяє розглядати їх як суб'єктів диспозитивності [17, с. 78]. Ф.Н. Багаутдінов стверджує, що «для державних органів та їх посадових осіб діє загально правовий принцип: їм дозволено тільки те, що прямо передбачено Конституцією і законом. Для них не може бути будь-якої диспозитивності, довільності дій» [18, с. 80-81]. І.С. Дикарьов пояснює відсутність у державних органів і посадових осіб, які здійснюють кримінальне провадження і виконують функції кримінального переслідування, свободи в розпорядженні правами тим, що вони діють в публічному інтересі [8, с. 84]. Аналогічної позиції дотримується Д.С. Штоль, на думку якого для виконання покладених функцій державних органів і посадових осіб «надані широкі права, здійснення яких є, скоріше, обов'язком, ніж правом, тобто в їхніх діях відсутня свобода розпорядження правом» [11, с. 72].

Є.А. Суханов дуже тонко зауважив, що в даний час місце «піраміди» супідрядних галузей повинна зайняти їх нова система, заснована на принциповій рівності приватно-правового і публічно-правового підходів, на їх взаємодії, але не на підпорядкуванні приватного права публічному. В основі цього підходу, пише автор, лежить конституційне визнання вищої цінності прав і свобод окремої людини, тобто пріоритету приватних, а не публічних інтересів [19, с. 10].

На цьому ж наполягає і О.В. Москаленко, зазначаючи, що диспозитивність – демократична засада побудови кримінального процесу, яка полягає в тому, що посадовим особам органів досудового слідства, прокуратури та суду дозволяється робити тільки те, що законом передбачено, приватним особам на альтернативній основі на власний розсуд – «що не заборонено законом». Учасникам процесу надаються широкі права, а їх обмеження допускаються як виняток крайньої необхідності. Органам які ведуть кримінальний процес, рівно як і зацікавленим в справі особам, надається право ініціювання судового провадження; сторонам у кримінальному судочинстві надається певний процесуальний статус та право самим вільно розпоряджатись своїми правами: представляти чи не представляти докази, давати показання чи відмовитись від давання показань [2, с. 167].

Н.К. Краснослободцева визначає диспозитивність як правову категорію, яка визначає тактику і стратегію правового розвитку, є важливим принципом для формування методів правового регулювання у всіх сферах суспільних відносин [20, с. 11].

А.Г. Плешанов наголошує, що з функціонального боку свобода особи закріплюється у праві через диспозитивні засади регулювання. Термін диспозитивність – буквально означає «визначати, розпоряджатися». Етимологічна сутність даного терміна визначає і його розуміння у праві: диспозитивність в загальних рисах означає «свободу» в реалізації права, можливість самостійно визначати свою поведінку, реалізовувати права на свій власний розсуд [21, с. 37].

Аналіз думок вчених щодо тлумачення диспозитивності дозволив автору дисертаційного дослідження виокремити найбільш суттєві ознаки, які притаманні цьому принципу кримінального провадження:

- 1) усвідомлення суб'єктом своїх потреб та інтересів (Н. Краснослободцева);
- 2) свобода вибору варіанту поведінки та пізнання необхідності її реалізації (О. Глухова, Н. Краснослободцева);
- 3) можливість здійснення за своїм вибором не будь-яких дій, а лише юридичних, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення юридичних відносин (М. Агарков, Д. Штоль) або реалізація яких значно впливає на кримінальне провадження (І. Дикарьов);
- 4) реалізується з метою відстоювання (захисту, представництва) учасниками кримінального процесу особистих інтересів (Н. Громов, В. Шадрін, Д. Штоль);
- 5) відповідає безумовний обов'язок посадової особи вчинити певні дії або утриматися від їх вчинення (І. Дикарьов, Д. Штоль);
- 6) ініціативність, самостійність, варіативність поведінки за умови дотримання прав та інтересів інших осіб (Н. Краснослободцева);
- 7) відображає певний рівень правосвідомості у суспільстві, а також дозволяє підвищити активність учасників кримінального судочинства, створити певні уявлення про можливості медіації, прощення, відновлення прав тощо (О. Поліщук).

Враховуючи викладене, нами зроблено спробу дати власне тлумачення диспозитивності у кримінальному процесі. Пропонуємо під диспозитивністю розуміти усвідомлену необхідність активної та цілеспрямованої діяльності суб'єктів, наділених диспозитивними правами, реалізація яких впливає на виникнення, зміну або припинення кримінальних процесуальних правовідносин та спрямована на відстоювання власних або представницьких інтересів у кримінальному провадженні.

Висновки. Дослідження питань диспозитивності у кримінальному провадженні України засвідчило, що не дивлячись на значний внесок вчених, багато проблем залишаються недослідженими або дискусійними. Підтвердженням цього є той факт, що серед вчених-процесуалістів немає єдності думок щодо визначення диспозитивності у кримінальному провадженні, тому вони по-різному тлумачать дане поняття.

Список використаних джерел:

1. Барабаш А.С. К вопросу о содержании диспозитивности в современном уголовном процессе. *Вестник Уральского юридического института МВД России*. 2017. № 4. С. 37-40.
2. Москаленко О.В. Принцип диспозитивности у кримінальному процесі України. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди «ПРАВО»*. 2016. С. 164-168.
3. Александров А.С. Диспозитивность в уголовном процессе: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Н. Новгород, 1995.
4. Глухова О.Ю. Институт диспозитивности как элемент свободы. *Аспирантский вестник Тамбовского государственного университета им. Г.Р. Державина*. Тамбов, 2007. С. 204-211.
5. Пономаренко С.С. Диспозитивные начала в российском уголовном судопроизводстве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Оренбург, 2002. 156 с.
6. Гукасян Р.Е. Проблема интереса в советском гражданском процессуальном праве. М., 1975. С. 75.
7. Гурвич М. А. Структура и движение гражданского процессуального правоотношения. *Вопросы науки советского гражданского процессуального права*: тр. ВЮЗИ. М., 1975. Т. 38. С. 3-9.
8. Дикарев И.С. Принцип диспозитивности в уголовном процессе России. *Журнал российского права : Правосудие и судебная практика*. 2008. № 6. С. 73-78.
9. Кожевников В.В. К проблеме диспозитивных норм частного и публичного права современной России. *Журнал российского права : Государство и право в современном мире*. 2017. № 8. С. 16-28.
10. Масленникова Л.Н. Публичное и диспозитивное начала в уголовном судопроизводстве России: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. М., 2000.
11. Штоль Д.С. Теоретические основы дефиниции принципа диспозитивности современного уголовного процесса. *Вестник Челябинского государственного университета*. Челябинск, 2008. С. 129-132.
12. Юридична енциклопедія : в 6 т. Редкол. : Ю.С. Шемшученко та ін. К. : «Укр. енцикл.», 1998. Т. 2. 744 с.
13. Люблинский П.И. Новая теория уголовного процесса. *Журн. М-ва юстиции*. 1916. № 1. С. 104-145.

14. Клейнман А.Ф. Гражданский процесс. М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940. 119 с.
15. Боннер А.Т. Принцип диспозитивности советского гражданского процессуального права. М.: ВЮЗИ, 1987. 78 с.
16. Валиева А.Р. Основания дуализма диспозитивности в юрисдикционном процессе. *Ученые записки Казанского университета*. Казань, 2014. Том 156 (кн. 4). С. 17-25.
17. Добровольская Т.Н. Принципы советского уголовного процесса. *Вопросы теории и практики*. М.: Юрид. лит., 1971. 199 с.
18. Багаутдинов Ф.Н. Обеспечение публичных и личных интересов при расследовании преступлений. М.: Юрлитинформ, 2004. 544 с.
19. Суханов Е. А. Современное развитие частного права в России. *Юрист*. 2001. № 3. С. 10.
20. Краснослободцева Н.К. Диспозитивность как инструмент закрепления свободы личности в законодательстве. *Юридическая наука*. 2011. № 2. С. 7-11.
21. Плешанов А.Г. Диспозитивное начало в сфере гражданской юрисдикции : проблемы теории и практики. М., 2002. С. 37-38.